

Розділ 3.

ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У середовищі науковців та й у засобах масової інформації точаться дискусії щодо витоків, сутності, ролі та перспектив розвитку громадянського суспільства на вітчизняних теренах. Варто зазначити, що увага до цієї проблеми значно посилюється в періоди кардинальних суспільних змін (або ж в умовах загострення потреби в них), коли поглиблюються суперечності суспільно-політичного процесу, викликані порушеннями в системах «людина – суспільство» і «суспільство – держава». Науковці для подолання існуючих суперечностей пропонують нові та модернізують наявні моделі взаємодії складових цих систем всередині та між ними, здійснюють пошук ефективних форм та засобів їх зрівноваження. Водночас, як свідчить вітчизняна практика, політики наявні суперечності використовують здебільшого для досягнення власних політичних цілей, прагнучи спрямувати громадську активність на їх легітимацію.

Держава і громадянське суспільство: принципи і суперечності взаємодії

У контексті нашого дослідження методологічно важливим є визначення суб'єкт-суб'єктної й інституційної взаємодії держави і громадянського суспільства. Незважаючи на неоднозначність уявлень, тлумачень і підходів щодо виникнення і сутності поняття «громадянське суспільство», варто наголосити на тих ключових аспектах, що й вирізняють його серед інших впливових чинників суспільно-політичного розвитку.

Історія розвитку ідей громадянського суспільства походить ще з Античності. Знаходить вона своє відображення у працях Платона, Аристотеля й Цицерона як уявлення про спільноту громадян одного полісу. Таке бачення ототожнювало державу і громадянське суспільство. Натомість, уже в працях Н. Макіавеллі громадянське суспільство протиставляється державі. Останню

«звинувачують» у прагненні домінування, підкорення всіх форм громадянського суспільства.

Д. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що має певний соціально-економічний і духовний зміст. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж.-Ж. Руссо називав «громадянським» суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як сферу самореалізації приватних інтересів громадян. Г. Гегель визначав громадянське суспільство як систему інститутів і відносин, проміжну ланку між сім'єю та державою. К. Маркс уважав громадянське суспільство сукупністю соціально-економічних відносин [61, с. 5–7].

Італійський мислитель А. Грамші був переконаний, що громадянське суспільство, як і держава, служить панівному класу у зміцненні його влади. Взаємовідносини держави і громадянського суспільства залежать від зрілості останнього: якщо громадянське суспільство розпливчасте і примітивне, то держава є його «зовнішньою формою». І лише в умовах зрілого громадянського суспільства його відносини з державою мають збалансований характер [62].

Неоднозначно тлумачать громадянське суспільство й сучасні суспільствознавці, зокрема – західні дослідники. Французький політолог Д. Кола відстоює погляд на громадянське суспільство як на синонім суспільства «політичного». К. Поппер основною ознакою громадянського суспільства вважає його відкритість, Е. Коен – обмежує сферою соціальних відносин. Американський політолог О. Енкарнасон трактує громадянське суспільство як сукупність інститутів – систему організацій, створених індивідами для відстоювання своїх інтересів і цінностей. Ця система включає в себе і вільно створені за місцем проживання нечисленні організації громадян й ієрархічно організовані групи – загальнонаціональні спілки, етнічні асоціації тощо [63].

Значного поширення набув запропонований і розвинутий А. де Токвілем підхід до визначення суті й трактування громадянського суспільства як недержавної сфери соціуму. Дослідник виходив з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справді демократичного суспільства [64].

У контексті нашої наукової розвідки варто звернути увагу на наявність певних тенденцій щодо самого дослідження проблем громадянського суспільства й пряму залежність рівня наукової уваги від домінуючих (у той чи той час) суспільно-політичних процесів (сутнісно – практичної ваги його інститутів). Адже починаючи з другої половини XIX століття увага науковців до проблем громадянського суспільства і його розвитку значно зменшилася. Відбулося це під впливом промислової революції в європейських країнах, посилення експлуатації найманих працівників та зосередження уваги науковців на вирішенні питань, що стосуються моделювання організації «справедливого суспільства» без експлуатації людини людиною. Дж. Кін справедливо зауважив, що у ті часи європейська суспільно-політична думка здебільшого спиралася на міфічне уявлення про те, що в складних соціальних системах можна встановити порядок, спокій і уникнути конфліктів, якщо відмовитися від прагнення поділу влади на суспільну й політичну [65, с. 106]. Засновники ж і послідовники марксизму взагалі обґрунтовували утопію колективістського комуністичного суспільства, яке прийде на зміну і державі, і громадянському (буржуазному) суспільству. З часом марксистські погляди у більшості країн Західної Європи трансформувалися в ідеї соціал-демократії. А ось у СРСР та країнах повоєнної Східної Європи реалізація ідеї самоврядування призвела до тотального підкорення суспільства. Саме він – тоталітарний режим, як зазначала Х. Арендт, породив абсолютно нові політичні інституції, які зруйнували всі суспільні, юридичні та політичні традиції країн. Цей режим перетворив класи на масу [66, с. 510–516].

І лише наприкінці XX століття на тлі активізації боротьби з авторитарними режимами, зокрема в республіках колишнього СРСР та східноєвропейських країнах, інтерес до громадянського суспільства (і як теоретичного концепту, і як форми практичної діяльності) відновився. Саме в цей час активізувалися у дослідженні різних аспектів громадянського суспільства вітчизняні науковці – М. Михальченко, С. Рябов, А. Колодій, І. Кресіна, В. Горбатенко та ін. Поступово ідея громадянського суспільства стала провідною у сучасному науковому арсеналі як втілення найпривабливішої форми організації співжиття (наукові пошуки

О. Бабкіної, Ю. Левенця, О. Майбороди, О. Чувардинського, Є. Цокура, В. Бебика та ін.). Зазначимо, що з часом ідеї й пропозиції науковців набули певних форм практичної реалізації.

Цей короткий історичний екскурс стосовно актуальності досліджень феномену громадянського суспільства здійснено нами задля того, щоб означити можливі ризики, що постають за сучасних умов. Зокрема, через посилення відповідних загрозливих тенденцій до авторитарності у сусідній з нами країні та й певних негативних проявів у вітчизняній політичній практиці.

Підсумовуючи огляд основних підходів та тенденцій у дослідженні громадянського суспільства (у різні часи й за різних умов), означимо домінуючі його визначення. Переважно поняття «громадянське суспільство» трактувалося, як:

- сукупність громадян (тотожність державі);
- опозиція державі;
- форма державності;
- форма безпосереднього і прямого впливу на державні інститути;
- ланка взаємовідносин з державою;
- сукупність соціально-економічних відносин;
- сфера політичних відносин;
- сфера соціальних відносин тощо.

Разом з тим зауважимо, що будь-які спроби трактування сутності громадянського суспільства повертаються до гегелівського розмежування «громадянського суспільства» і «держави», зокрема, й у частині інституційної складової їх відносин.

Спроби концептуалізації феномену громадянського суспільства дозволяє трактування їх політичною наукою, як: 1) досконалий стан суспільства в цілому, його недержавна частина; 2) сукупність суспільних інститутів; один із суспільних секторів; сфера функціонування громадських об'єднань. Наявність різних підходів до осмислення феномену громадянського суспільства пояснюється наявністю щонайменше двох способів його концептуалізації: 1) як ідеального концепту, за посередництва якого конкретизуються моделі демократичного розвитку; 2) як системи інститутів і процесів, що функціонують за певних суспільно-політичних умов.

Громадянське суспільство – теоретична категорія, що використовується для аналізу й пояснення реальних суспільно-політичних процесів і явищ. Покладаючись на гегелівське визначення громадянського суспільства як системи інститутів і відносин, сфери задоволення інтересів і потреб індивіда й, водночас – позадержавної сфери діяльності, спробуємо окреслити основні якісні його характеристики.

Інститути громадянського суспільства у «формальних» і «неформальних» вимірах

Головними суб'єктами громадянського суспільства є громадяни зі своїми громадянськими правами, а також – неполітичні й недержавні організації цих громадян (асоціації, об'єднання, рухи, інші громадські інститути). Переконливим є твердження про те, що в основі розвинутого громадянського суспільства лежить діяльність інститутів громадянського суспільства.

Водночас, варто зазначити й інше – термін «інститут громадянського суспільства» є настільки поширеним, наскільки й невизначеним. Попри активне використання цього термінологічного словосполучення вітчизняною наукою та засобами масової інформації його визначення не формалізовано. Відсутнє воно й у більшості словників з політології. Навіть академічне видання «Політична енциклопедія» [67] не містить визначення цього поняття. Тобто, протягом тривалого часу поняття «інститут громадянського суспільства» використовується здебільшого інтуїтивно, з навіяння, через ототожнення його з найпоширенішою інституційною формою громадянського суспільства – «громадської організації». Очевидно, такий підхід теж може бути виправданим, але, на нашу думку, сучасний рівень розвитку суспільних наук потребує ґрунтовнішого підходу до визначення понять, що лежать в основі дослідження явищ суспільно-політичних процесів.

У цьому сенсі, дещо парадоксальними видаються спроби унормування діяльності інститутів громадянського суспільства в чинному законодавстві без наукового обґрунтування цього феномену. Донедавна дефініція «інститут громадянського суспільства» не була унормованою в законах і підзаконних актах України,

що, безумовно, породжувало певні проблеми правозастосовної діяльності в контексті інституалізації громадянського суспільства.

Тривалий час законодавчою основою діяльності громадських формувань був Закон України «Про об'єднання громадян», у 1992 році. Безумовно, сам факт прийняття важливого для розвитку громадянського суспільства Закону у перші роки Незалежності заслуговує на позитивну оцінку. Разом з тим, у ньому певною мірою «консервувалися» пануючі стереотипи тогочасся щодо форм і методів діяльності громадських організацій, не враховувалися окремі норми міжнародного права. Свідченням цього є й оцінка Європейським судом Закону України «Про об'єднання громадян» як доволі нечіткого й непрогнозованого щодо його реалізації, як такого, що не забезпечує права, зафіксованого у статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (право на вільне об'єднання громадян)*.

Лише через 20 років, у 2012-му, законодавець повернувся до проблеми врегулювання окремих аспектів цієї сфери суспільної діяльності, замінивши Закон «Про об'єднання громадян» Законом України «Про громадські об'єднання». Чинний, як і попередній, не містить поняття інститутів громадянського суспільства, але містить (окрім порядку утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань) визначення громадського об'єднання як «добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів». Закон містить також вказівку на принципи утворення й діяльності громадських об'єднань: добровільність; самоврядність; вільний вибір території діяльності; рівність перед законом; відсутність майнового інтересу учасників; прозорість, відкритість та публічність. Розробниками нового Закону частково були враховані зауваження й усунуті певні

* 3 квітня 2008 року за результатами розгляду справи № 40269/02 «Корєцький та інші проти України» Європейський суд з прав людини визнав державу Україна винною у справі про відмову управління юстиції в м. Києві зареєструвати організацію «Громадянський Комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків» (м. Київ) та такою, що порушила права, зафіксовані у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

недоречності Закону попереднього, але, як свідчить практика, дієвим стимулом процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні він не став, оскільки не містить механізмів його розвитку. Не розкриває Закон і сутності громадянського суспільства. Очевидно, відсутність комплексності правового забезпечення цієї сфери життєдіяльності є похідною від поки що недостатнього рівня її дослідження соціальними науками загалом.

Водночас, передусім завдяки чималій увазі з боку засобів масової інформації до стану та проблем розвитку громадянського суспільства, його інститутів, практики взаємодії з державою склалося уявлення про глибоке і всебічне наукове опрацювання проблеми. Насправді ж зазначений напрям наукових пошуків хвибує на певну односторонність і потребує суттєвого розширення уявлень про нинішній стан розвитку громадянського суспільства і його перспектив, про інститути цього суспільства та їх нові форми, про адаптацію (уявлень, стану, інститутів) до сучасних реалій, виокремлення й урахування нових аспектів проблеми.

Тенденцію до певної одномірності наукових досліджень громадянського суспільства підтверджують і результати проведеного нами аналізу. Лише протягом останніх п'ятнадцяти років українська політична наука збагатилася результатами близько 50 дисертаційних досліджень, предметом яких був феномен громадянського суспільства або ж пов'язані з ним процеси. Вийшли друком близько 20 монографій, присвячених становленню громадянського суспільства, опубліковано матеріали 14 міжнародних науково-практичних конференцій з проблем його розвитку (*узагальнено нами за [68]*). Зауважимо, що у цьому разі йдеться не про кількісні показники, адже важко стверджувати, що 50 дисертацій та 20 монографій – це багато. Чи, навпаки, що це – мало. Йдеться про неспівмірність суспільних очікувань щодо вагомості, навіть – системотворчої проблеми, з рівнем її наукового розроблення політологічними засобами. Вітчизняні науковці здебільшого зосереджуються на прикладних проблемах феномену громадянського суспільства – передовсім дослідженні місця й ролі його інститутів у контексті політичних процесів. Цьому напрямку присвячено 75% усіх дисертаційних досліджень (спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси). Лише кожна п'ята

дисертація, предметом дослідження якої є громадянське суспільство, виконана у межах спеціальності 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Ще менше досліджень – у царині політичної культури та ідеології, у контексті міжнародних систем і глобального розвитку. Поза увагою вітчизняних пошукувачів наукових ступенів поки що залишається етнополітологічна та етнодержавознавча складові громадянського суспільства.

Безумовно, основною ознакою згуртованості й спроможності громадянського суспільства є рівень його інституалізації. Саме тому більшість сучасних досліджень фокусується на інституційній складовій функціонування громадянського суспільства. Водночас, на нашу думку, зосередженість на інституційній складовій феномену громадянського суспільства без всебічного теоретичного осмислення проблеми, без її концептуалізації з урахуванням сучасних суспільно-політичних змін не завжди є плідною з науково-практичного боку. Можливо, саме тому чимало «інституційних» досліджень здійснено у межах домінуючої раніше і, багато в чому, застарілої теоретико-методологічної моделі. Очевидно, що парадигмальні зміни мають торкнутися як теоретичного обґрунтування, так і науково-практичного опрацювання напрямів подолання перекосів у системі суспільно-політичних відносин. У цьому сенсі, наукові розвідки у площині сучасних концепцій громадянського суспільства є не лише перспективними, але й вкрай актуальними.

Щоправда, варто зауважити й те, що надії, які були пов'язані з «відродженням» уваги до проблем громадянського суспільства, широке захоплення його ідеями, котрими були позначені й наукові дослідження вітчизняних суспільствознавців на рубежі ХХ–ХХІ ст., з часом змінилися песимістичнішими оцінками. Соціальна аномія, правовий нігілізм, корупція й усвідомлення несправедливості соціального порядку, депривація й недовіра до державних і соціальних інститутів похитнули уявлення про перспективи демократичного розвитку. На цьому тлі сприйняття розвитку громадянського суспільства як найважливішої ознаки незворотності демократичних змін багато в чому втрачали свою наукову й практичну привабливість, а уявлення про громадянське суспільство дедалі більше набували характеру декларацій та гасел.

Малоефективні спроби влади «унормувати» діяльність інститутів громадянського суспільства, відсутність ефективної комунікації з громадянами призвели до значного «розпорошення» владних зусиль, метою котрих було прагнення використати інститути громадянського суспільства задля легітимації владних рішень, «прикрасити фасад» демократії. Натомість, складалася і посилювалася тенденція, поряд із «формальними» інститутами громадянського суспільства (які тією чи іншою мірою успішно співпрацювали із владою), – неформальних громадських інститутів, що об'єднували здебільшого протестно налаштовану частину суспільства.

Звернімо увагу й на тривалий час домінуючі й дещо хибні уявлення (зокрема, органів центральної виконавчої влади) про інститути громадянського суспільства як про структури виключно загальнонаціонального масштабу. Навпаки, – це, передусім, сукупність громадян одного регіону чи регіонального (місцевого, навіть місцинного) об'єднання. Ці утворення не лише не входять у структуру держави (хоча й вступають у різноманітні суспільні відносини, в тому числі і з державою), але існують як відносно незалежні суб'єкти, метою яких є задоволення своїх власних (як громадян) потреб та інтересів. У будь-якому разі на практиці громадянське суспільство не досягається індивідуально – лише спільнотою. Спільнотою, яка утворена на добровільних, волонтерських засадах і ґрунтується на відчутті свободи дій у межах цілісної суспільної системи.

Варто визнати – динамічні й, на жаль, трагічні події останнього часу в Україні призвели до кардинальних суспільно-політичних змін, зумовили виникнення складного вузла суперечностей, розв'язання якого є нагальною потребою суспільного розвитку. Перед українством постала нова політична реальність. У цій реальності: повалення авторитарного режиму, що загруз у корупції, користолюбстві, зрадництві, героїзм і розчарування, переконання у правильності обраного шляху й усвідомлення його складності, осягнення «щирості» «партнерських» стосунків і їх справжньої вартості. Серед набутків цього періоду суспільного розвитку – усвідомлення сили громадянського суспільства.

Нові обставини невідворотно свідчать – лише об'єктивна оцінка сучасного стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації нової стратегії, її суспільної легітимізації та досягнення мети. Саме на цьому тлі посилюється увага до проблем громадянського суспільства, його мотиваційно-сміслових та інституційних засад.

Залучення ідей громадянського суспільства до вирішення проблем трансформаційних процесів, з одного боку, є об'єктивною потребою, з іншого – породжує чимало суперечностей, зокрема, інституційного характеру, та протиріч, викликаних специфікою сучасного етапу суспільного розвитку. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання пояснюється пильна увага науковців до науково-практичних проблем громадянського суспільства, теоретичного дослідження його основ та пошуку ефективних шляхів практичної реалізації. Спонукальним же мотивом цієї теоретичної і практичної активності є незадоволення існуючим станом речей, динамікою й рівнем державно-політичного розвитку [69].

У цьому контексті зазначимо, що завдання щодо пошуку й реалізації шляхів практичного втілення заходів, спрямованих на вкорінення в суспільстві ідей громадянського суспільства, створення та розбудова відповідних інститутів українською владою завжди декларувалися як необхідна умова подальшого демократичного розвитку. Такий підхід демонстрували й законодавці, й президенти, й українські уряди. Сприяння розвитку громадянського суспільства визначено однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави у «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. Урядовим документом передбачено налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства на умовах партнерства, взаємної зацікавленості в досягненні цілей, демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, всебічного забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина [70].

Разом з тим, украй важливим є розуміння того, що за нинішніх умов громадянське суспільство є не самоціллю, а лише формою (на глибоке переконання окремих дослідників – універсальною формою) реального переходу до демократії та реалізації її можливостей. Не випадково усі без винятку моделі переходу до демократії та демократизації суспільства передбачають певний комплекс суспільно-політичних змін, без яких демократизація як процес і результат – неможлива.

Водночас, варто зауважити, що ці моделі не можуть бути «лінійними». Йдеться про складний період подолання існуючих протиріч шляхом кардинальних суспільних змін, через усвідомлення, засвоєння й практичну реалізацію нових форм громадянської активності, залучення до безпосередньої (різновірневої) участі в суспільно-політичних процесах для досягнення їх якісно нового стану. «Ступінь „перехідності”», – як зауважує М. Михальченко, – визначається рівнем суперечливості суспільних процесів, характером визрівання і розв’язання конфліктів, у тому числі серед суспільних рухів» [71, с. 22]. Вочевидь, динаміка змін у всіх сферах суспільного життя впливає на стан перехідних суспільств і на його переосмислення в масовій свідомості.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення і сув’язнення, щонайменше, двох площин – теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Узагальнюючи теоретичні розвідки, вітчизняні науковці прагнуть створення адекватної моделі реалізації ідей громадянського суспільства на наших теренах. Особливої ж ваги набуває ця проблема в частині її переходу з переважно теоретичної у практичну площину. Йдеться про те, що політична практика здебільшого зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства через його інститути. З одного боку, це природно: поняття інститутів громадянського суспільства знайшли своє втілення у вітчизняних законах та інших нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. Водночас, зауважимо, накопичується й певний (не завжди позитивний) досвід їх втілення (передусім – у частині формування і діяльності інститутів громадянського

суспільства). З іншого боку, виникає небезпека своєрідної «методологічної пастки» – спроба «побудови» моделей громадянського суспільства переважно через його інститути. Очевидним є те, що ці моделі не можуть бути «лінійними» і спрямованими переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів.

За нинішніх умов ціннісних трансформацій ідеться про необхідність вироблення нових суспільних смислів (як цінності, потреби і проєктивної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягнення). Обґрунтування такого підходу, очевидно, потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

Ціннісні детермінанти діяльності інститутів громадянського суспільства

До проблем цінностей і смислів найчастіше звертаються саме в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона, багато в чому, визначає шляхи і результати його розвитку.

Коли мовиться про ціннісні пріоритети – йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально обумовлені, мають характер потреб і спираються на досвід і оцінку навколишнього соціокультурного світу із його явищами і процесами. Ця сукупність оцінок і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Одні цінності людина вважає найбільш важливими для себе і соціуму, інші – мало важливими. Є й такі явища й процеси, якими людина, у «вибудові» власних ціннісних пріоритетів, готова знехтувати – або ж із причини відсутності достатньої інформації, неусвідомлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших явищ (процесів), їх значимості для власного життя, або ж – через неможливість впливати на них [72]. Крім того, очевидно, що ціннісні пріоритети заможних і малозабезпечених людей відрізнятимуться. Тобто, ціннісні пріоритети формуються під впливом низки факторів і є динамічним, «гнучким» утворенням, що не лише регулює поведінку, але й спрямовує її на досягнення певної мети, унормовує засоби її досягнення. У цьому

сенсі – ціннісні пріоритети є необхідною і важливою складовою процесу конструювання майбутнього, як особистісних життєвих планів, так і напрямів суспільного розвитку.

Сукупність цінностей окремої людини утворюють її особистісну ціннісну систему. Сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Безумовно, вона не є однорідною, але група домінантних цінностей визначає загальний зміст і спрямованість розвитку цієї системи, зрештою – суспільні пріоритети. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта, з одного боку – сув'язна із суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з іншого – опосередковує їх. Чи є ситуативними ці зміни? Очевидно – ні, оскільки змінився не зміст цінностей, а їх основа – боротьба за незалежність і суверенітет країни, за її майбутнє і майбутнє власне.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій.

У їх структурі «безпека» залишається домінуючою потребою, але особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходить на перший план і визначають підлеглисть цінностей особистісного характеру.

Зазначену динаміку змін підтверджують і результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні–серпні 2014 року (вибірка – 1800 осіб – мешканців усіх областей України, окрім АР Крим). Страх нападу на країну зовнішнього ворога об'єднав 62% опитаних, 48% непокоїть загроза розпаду України як держави, 34% – страх виникнення міжнаціональних конфліктів. Кожен третій опитаний (34%) побоюється масових вуличних заворушень, кожний п'ятий (18%) – встановлення режиму диктатури, зросла кількість тих, хто боїться повернення старих порядків (на 5% – до 13%).

Водночас, порівняно із результатами минулорічного опитування, значно зменшилися страхи перед зростанням цін (з 80% до 64%), невиплатою заробітних плат (із 75% до 60%), загрози безробіття (з

78% до 60%), зростання злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД (Табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Відповіді на запитання
«Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться більше всього?»***

<i>Варіанти відповідей**</i>	<i>За результатами опитування</i>		<i>Різниця, %</i>
	<i>2013 р., %</i>	<i>2014 р., %</i>	
Нападу зовнішнього ворога на Україну	10	62	+ 52
Розпаду України як держави	14	48	+ 34
Міжнародних конфліктів	14	34	+ 20
Масових вуличних заворушень	19	33	+ 14
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7	15	+ 8
Холоду в квартирі	18	24	+ 6
Повернення до старих порядків часів застою	8	13	+ 5
Межрелігійних конфліктів	9	13	+ 4
Голоду	30	34	+ 4
Інше	2	4	+ 2
Встановлення диктатури в країні	18	18	0
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД та ін.)	37	18	- 19
Безробіття	78	60	- 18
Зростання цін	80	64	- 16
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75	60	- 15
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	19	10	- 9
Зростання злочинності	49	43	- 6
По-справжньому – нічого не боюся	5	2	- 3
Зупинки підприємств	36	35	- 1

* Складено за [74].

** Здійснено ранжування за показником посилення/послаблення фактора

Тобто, протягом досить нетривалого часу під впливом соціально-політичних процесів змінився характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією Ю. Щербатих [75]) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний).

Страх як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в соціальному сенсі, є консолідуючим началом. Цей феномен був відображений С. Гантінгтоном [76] і неодноразово протягом останнього часу знаходив своє подієве втілення, зокрема, у трагедії 11 вересня 2001 року, коли криза національної ідентичності була подолана трагічними обставинами, які «повернули» США її ідентичність.

Разом з тим, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактора. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значимості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з іншого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Зміни в ціннісних пріоритетах неодмінно актуалізують проблеми, що у часи тяжких випробувань «відійшли» на другий план – зростання цін, невиплата заробітних плат, безробіття, соціальне забезпечення, охорона здоров'я тощо. Після випробувань, пов'язаних із трагічними подіями Майдану, анексії частини території країни, втрат під час військових дій, ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту буде поняття «справедливості».

Мотиваційно-сміслові основи інституалізації громадянського суспільства

Аналіз передвиборчих партійних програм [77], програм кандидатів у народні депутати України (зокрема, й парламенту нинішнього позачергового скликання), публічні виступи політиків

засвідчують дещо спрощене уявлення про мотиваційну сферу особистості та її діяльність. Насправді ж, мотиваційно-смісловий фактор є визначальним, ключовим механізмом процесу суспільної консолідації. Його (цього фактора) недооцінка є не лише змістом передвиборчих гасел, але й політичною практикою, характером і змістом комунікації влади і громадськості.

Виходячи з уявлень про ієрархічну структуру потреб (теорія мотивації А. Маслоу), політичні технологи та політики зосереджуються на обіцянках задоволення основних (фізіологічних, матеріальних) потреб. Безумовно, логіка такого підходу очевидна: як відомо, потреби людини є вихідною спонукою до діяльності. І лише після реалізації основних потреб запити вищих рівнів стають дедалі сильнішим мотиваційним чинником. З одного боку, таке бачення процесів мотивації виправдане, з другого – це перший крок до своєрідної «пастки раціональності». Адже варто враховувати, що так звана «піраміда Маслоу» – є лише формалізованою моделлю потреб як основ мотивів. Американський дослідник змодельював потреби абстрактного індивіда, «вириваючи» його з системи суспільних відносин і розглядаючи їх поза суспільними зв'язками. Значимість же цих зв'язків і їх вплив на соціальні дії суттєві, часто – вирішальні. Цей мотиваційний феномен отримав назву «ефекту Готорна», сутність якого полягає у тому, що соціальні потреби можуть бути набагато важливішими для особи, групи, нації, аніж матеріальні, фінансові потреби. Навіть коли ці потреби вкрай актуальні*.

Отже, численні мотиви індивіда є водночас відображенням потреб різних соціальних груп, співтовариств, до яких він належить. Ця сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають її межі та форми, додають спрямованості й орієнтують на досягнення певних цілей – особистісних і суспільних.

У контексті нашого дослідження важливим є усвідомлення того, що смисли і мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама

* Свою назву феномен отримав за результатами дослідження мотивації робітників заводу «Вестерн Електрик Готорн» у американському штаті Іллінойс у роки Великої депресії у США.

собою. Мета – це умотивоване суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Таким чином, смисли – це комплексне явище, яке містить у собі послідовність поєднання щонайменше п'яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення задоволення певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як задоволення/незадоволення/часткового задоволення потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З іншого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і ототожнюватиметься з потребою. Динамічність потреб зумовлюється ступенем їхнього задоволення (незадоволення/часткового задоволення), тобто – результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова – висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються існуючі або ж відшукуються нові засоби досягнення мети. Таким чином, «реальність» мети визначається мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) задоволення.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс або ж – є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення* є конкрети-

* Пропонований нами термін «цілеустановлення» у контексті дослідження смислових основ циклічного комплексу «потреба–мотив–мета–засоби–результат» більшою мірою відповідає його означенню, оскільки поширений і часто-густо використовуваний термін «цілепокладання» вказує на «зовнішній» вплив, характеризується «завершеністю» й об'єктністю стосовно цілі. Коли ж ми маємо на увазі динамічний, сув'язний із потребою і результатом процес, запропонований термін, на нашу думку, повніше відображає його сутність.

зація мети та умов (комплексу умов, у тому числі – морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і потребова сфера, і процес цілеустановлення ієрархічні.

Дослідження громадянського суспільства та його взаємодії з владою на сучасному етапі потребують всебічного змістового аналізу й певної переоцінки методологічних підходів. Очевидно, що «конфлікт інтересів» у взаємодії громадянського суспільства і влади відбувається на мотиваційному рівні процесу цілеустановлення. Адже мотиви влади і суспільні мотиви не завжди збігаються. Для влади «влада» є самодостатнім явищем (самоціллю). Для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу.

Проілюструємо зазначену тенденцію «конфлікту інтересів» на прикладі інститутів громадянського суспільства.

За логікою суспільного розвитку інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети.

«Владна» ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інститутами, а потім – у використанні інститутів громадянського суспільства для посилення легітимації влади і владних рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвитку інститутів громадянського суспільства, а з другого – використовуючи державні механізми контролю за їхньою діяльністю, створюється ілюзія тотожності суспільних і владних потреб та мотивів їх досягнення.

Зауважимо, що така політика «взаємодії» не завжди є плідною. На тлі чималой (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інститутів громадянського суспільства* – рівень довіри до них залишається досить низьким.

* Наводяться різні дані – від 50 до 83 тисяч (зокрема, [78]). Наукова література і навіть офіційна статистика не мають узгоджених даних щодо кількості організацій громадянського суспільства через розбіжність методик їх обрахування, що застосовують різні державні органи (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України, Держкомстат України), не дозволяє отримати точну інформацію про кількісні показники розвитку громадянського суспільства. Міжнародна ж класифікація неприбуткових організацій ООН (ICNPO) в Україні й досі не застосовується.

За результатами соціологічного моніторингу, що здійснювався Центром Разумкова протягом тринадцяти років, кількість громадян, які повністю довіряли громадським організаціям, коливалася у межах 3-5% (за теоретичної похибки вибірки 2,3%). Недовіру громадським організаціям висловлювали 48,6% населення (показник за останні п'ять років, зведений до середнього значення), при цьому 19,1% – не довіряли повністю [79].

Показовими є й результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2009 році перед Держстатом України прозвітували 19174 громадські організації (що становить приблизно третину від зареєстрованих в Україні). За даними «звітів» цих організацій загальна кількість членів, що входила до них, становила 20 млн 106 тис. громадян, або ж – 43,7% усього населення України [80]. При цьому, як зазначає автор дослідження, за результатами опитування, здійсненого в Україні у тому ж 2009 році Всесвітньою службою Гелапа, менше 3% опитаних українців визнали себе членами будь-яких громадських організацій.

Досить своєрідною є «співпраця» держави з інститутами громадянського суспільства й у питаннях створення сприятливих умов для фінансування їхньої діяльності. Законодавчо до мінімуму обмежені й організаційно ускладнені можливості матеріальної підтримки ІГС з боку вітчизняного бізнесу. Згідно з існуючими нормами навіть благодійна допомога важкохворим обкладається податком на доходи фізичних осіб (докладніше про це: [81]). Декларуючи співпрацю й фінансове сприяння реалізації соціальних проектів, держава на підтримку громадських організацій виділяє кошти в межах 0,05–0,1% бюджету [82]. І справа не лише у розмірах цієї допомоги. Йдеться про непублічність процедури розподілу коштів і про відсутність у відкритих джерелах інформації про їх витрати та про ефективність реалізації проектів громадської ініціативи. Розподіл бюджетних коштів здійснюється рішеннями «конкурсних комісій», створених центральними органами виконавчої влади. З одним із таких рішень – конкурсної комісії Держмолодьспорту України від 25 квітня 2013 р. [83] – нам вдалося ознайомитися і проаналізувати його. Грошові кошти у сумі 5 млн 480 тис. грн, розподілені між приблизно 70 громадськими організаціями. Характерно, що більше половини всіх коштів на реалізацію молодіжних проектів отримали політичні та «припартийні» структури. Серед «лідерів-переможців»

конкурсу – «Молоді регіони» (450 тис. грн, майже 10% усіх коштів, виділених державою на підтримку молодіжних і спортивних організацій), Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (345 тис. грн), Соціалістичний Конгрес Молоді (295 тис. грн), Всеукраїнська піонерська організація ім. В. І. Леніна (285 тис. грн), Українська Народна Молодь (245 тис. грн), Спілка піонерських організацій Києва (СПОК, 240 тис. грн) тощо. Показовим є й той факт, що Державна служба молоді та спорту на всі проекти спортивних організацій виділила кошти, співмірні з витратами на підтримку заходів Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.

Здійснений аналіз, на жаль, підтверджує наявність негативних проявів у практиці взаємодії влади і громадянського суспільства. На наш погляд, найсуттєвішою, найвідчутнішою і такою, що посилювалася протягом останніх років, є тенденція «підкорення» державою інститутів громадянського суспільства та формалізація їхньої діяльності [84].

Основою ж інституалізації («формальної» і «неформальної») громадянського суспільства є ціннісно-орієнтаційна єдність громадян, специфічні соціальні комунікації й взаємодія (у тому числі і з державою) на принципах добровільної самоорганізації і самоврядності (що є ключовим принципом його (громадянського суспільства) інституалізації). Відсутність реальної взаємодії та ефективної комунікації призводить до проявів позаунормованої владою громадської активності.

Суспільне згуртування і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається масштабністю цілей. Наприклад, «Податковий майдан» 2010 року об'єднав на масові мітинги і протести фізичних осіб-підприємців і представників малого бізнесу в боротьбі проти ухваленого парламентом Податкового кодексу. Соціальні за змістом гасла «майдану» свідчили про мотиви протесту (вони обмежувалися вимогами до Президента України ветою Кодексу). Тобто, індивідуальні потреби та мотиви відображались і поєднувалися з потребами певної соціальної групи (спільноти підприємців) і були зорієнтовані на досягнення певної (у межах інтересів спільноти приватних підприємців) мети. До цього (соціального за змістом, подібного за формою й мотиваційною складовою) можна додати приклади гуртування і масових протестних акцій, пов'язаних з дискримінаційними змінами в системі соціального захисту чорно-

бильців, воїнів-інтернаціоналістів, дітей війни, із впровадженням так званої пенсійної реформи тощо.

Інший приклад об'єднання, іншої спільноти, задля іншої й, у суспільному сенсі, більш масштабної мети. Йдеться про так звану «АнтиТабачну кампанію» – протест частини українських громадських, студентських і молодіжних організацій, депутатів Верховної та місцевих рад, політичних партій, діячів освіти та науки з вимогою звільнення з посади міністра освіти і науки України Дмитра Табачника, як такого, що «неодноразово робив заяви, що принижують честь і гідність українців, ставлять під сумнів територіальну цілісність України і єдність українського народу» [85]. Акція розпочалася у 2010 році і тривала (з різним рівнем інтенсивності) протягом усього часу перебування Д. Табачника на міністерській посаді. З вимогою негайного усунення «українофоба і неосталініста» Д. Табачника з посади міністра звернулася до Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, українського народу громадськість Львівщини [86], з аналогічними вимогами прийняті рішення Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської та інших обласних рад, Сумської, Луцької й інших міських рад, студенти низки університетів («Києво-Могилянської академії», Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, Львівського національного університету ім. Івана Франка та ін.), окремі політичні партії. «Персоніфікований» протест, разом з тим, мав ідеологічне підґрунтя і був спрямований проти людини, «яка самим фактом свого існування принижує нашу гідність і наші вартості» [87].

Наведений приклад об'єднання свідчить про гуртування не лише окремих громадян, але й про об'єднання – студентського та молодіжного сегментів інститутів громадянського суспільства, освітніх інститутів і інститутів органів місцевого самоврядування задля вирішення суспільно значимої загальнонаціональної проблеми. Тобто, йдеться про інший рівень єднання, з іншою метою, іншою мотивацією до дії.

Мотиви суспільно-політичного гатунку об'єднали значну частину політично активних громадян й довкола ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики». У цьому разі єднання і протистояння були умотивовані політико-ідеологічними цінностями й орієнтаціями, пов'язаними із процесами формування політичної та національної ідентичності.

У контексті нашого дослідження звернімо увагу на цей приклад не лише як на свідчення наявності кризових суспільних явищ у формуванні загальноукраїнської ідентичності, а як на прояв якісно іншого рівня мотивації, – дія якої спрямована на цілу сферу державної політики, якою є гуманітарна. У цьому разі йдеться про мету стратегічного характеру, пов'язану з процесом конструювання суспільно-політичної реальності як такої й образу майбутнього держави.

У цьому сенсі варто зазначити, що (чи не вперше) останні президентські й парламентські вибори пройшли без спекуляцій на «мовних» питаннях. Проблема мовної політики, попри її вплив на процеси консолідації, на тлі сучасних подій відійшла на другий план. Разом з тим, вона залишається гострою, адже, як справедливо зазначає В. Бушанський, «без нормативного визначення мовно-культурної соціалізації в мовно-культурній поведінці домінуватимуть невиправдані очікування й мовне протистояння проявлятиметься в політичному житті» [88, с. 445.].

Нова суспільно-політична реальність, кардинальні зміни ціннісних орієнтацій потребують вироблення й нових суспільних смислів (як сукупності цінностей, корегування потреб, нових вимірів проєктивної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягненню). Обґрунтування такого підходу, очевидно, потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

Об'єктивно, Україна увійшла в нову фазу суспільного розвитку. Спрямованість і якість цього розвитку значною мірою залежатиме від усвідомлення його мети і ступеня громадянської згуртованості для її досягнення. Сутність, особливості, причини, характеристики та наслідки змін ще необхідно буде досягнути, осмислити, проаналізувати і владі, і суспільству, і суспільствознавцям. Навіть незважаючи на відсутність серйозних суперечностей оціночного й сутнісного характеру щодо витоків і перебігу нинішніх подій, зробити це поки що вкрай складно. Річ у тім, що наукове осмислення, дослідження, опис і пояснення сьогочасних суспільно-політичних перетворень є рефлексивним процесом. Відповідно, ми стикаємося з принциповою теоретико-методологічною проблемою: як може бути піддане рефлексії буття, якщо суб'єкт рефлексії безпосередньо включений до цього буття?

Отже, очевидною є проблема опредметнення сучасних суспільно-політичних подій і перетворень, що ними викликані, добір, апробація й застосування відповідних дослідницьких методів. Особлива складність цієї ситуації зумовлюється й тим, що політична наука є покликанною прогнозувати ймовірні соціальні та політичні процеси. І окреслюючи ці тенденції розвитку, визначаючи пріоритети та конкретизуючи небезпеки, науковці мали б корегувати вектори суспільно розвитку, оскільки саме ці вектори формують ціннісні настановлення і конкретизують уявлення про майбутнє. У цьому сенсі, політична наука покликана не лише пізнавати світ, а й перетворювати його (теза К. Маркса).

Об'єднавчий потенціал суспільно-політичного міфу «громадянського суспільства»

Політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися виключно на засадах раціональності. У реальній (і не лише в політичній) дійсності раціональне й ірраціональне в «чистому» вигляді трапляються вкрай рідко. Як правило, вони існують поруч, поєднуються, взаємодоповнюються. Інша справа, що в тому чи тому суспільно-політичному явищі, процесі, в тій чи тій соціальній дії може переважати або раціональна, або ж – ірраціональна складова. У площині реального громадсько-політичного життя провести «вододіл» між раціональним й ірраціональним практично неможливо.

У політичному житті, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є сфери, які пізнаються раціонально, є й такі, які пізнаються інтуїтивно. Розділити, виокремити їх неможливо. Це – цілісність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Таким чином, коли руйнується раціональність, відроджується міф.

Політична теорія і практика мають враховувати всі сторони життєдіяльності, всі аспекти буття. Саме вона – політична практика – свідчить про те, що вплив міфу на масову свідомість посилюється. Поготів – міфотворення стало невід'ємною частиною практично всіх внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, складовою державного управління, зрештою – політичної культури та ідеології.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без об'єднавчого та позитивно конотованого національного міфу вкрай

важко реалізувати державницький потенціал. Саме тому в різні періоди порівняно нетривалого історії незалежної України формувалися (змінюючи і водночас посилюючи одна одну) міфологеми «подолання “ізмів”», «української національної ідеї», «відродження», «політичної реформи», «майдану», «команди одностайців», «євроінтеграції», «команди професіоналів», «модернізації», «громадянського суспільства» тощо. На основі старих міфів створюються нові, на основі нових – відтворюються попередні.

У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії, наростання відчуття невпевненості в майбутньому, залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашарування масової свідомості, що сприяє міфологізації суспільно-політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття [89].

У повсякденній політичній практиці «присутні», насправді, щонайменше два рівні міфотворення – штучне (політтехнологічне) і масове. Серед основних завдань політичних технологів, по-перше – легітимізація існуючої влади, по-друге – виробництво ціннісно-ідеологічних установок, за допомогою яких формується масова свідомість. Це – складний процес, і не варто ставитися до нього спрощено, сприймаючи масову свідомість виключно як «міфологічну». Будь-яка людина, передусім, керується логікою. Інша справа, що технологи через ідеологію воліють звертатися саме до глибинних пластів психіки. Адже, з огляду на архаїчність походження, вони є чутливішими, дівішими. Так само як первісні, базові потреби – сильніші, ніж соціальні.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, зокрема (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасти несвідомо) вико-

ристовують для аргументації інші міфи. Очевидно, тому, що жодна злагоджена побудова світосприйняття неможлива без них.

Політичний міф стає своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів. Серед новітніх політичних міфів – і міф «громадянського суспільства». Завдяки, передусім, засобам масової інформації та чималой уваги до проявів високих прикладів громадянської активності, висвітлення «несуперечливості» цього конструкту громадянське суспільство набуває ознак несуперечливості й досконалості.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи і людини [90]. Це ще й – синтез минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був і, багато в чому, залишається основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу була і залишається здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершеної моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини в ньому як невідокремлюваної єдності. У цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством безпосередньо залежить від рівня її міфологічності. Саме тому будь-яке суспільно-політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості.

Замало створити міф. Важливо надати стійкості його конструкції, інакше його чекає руйнація. Міф має постійно «підживлюватися» практичними діями, що надаватимуть міфологічній конструкції стійкості і, водночас, гнучкості.

Аналізуючи вплив міфотворчості на процес консолідації, політичну свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування винятково у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунен-

ня суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

Жодне суспільство не може обійтися без міфологізації. І будь-яка комунікація в сучасній ситуації пов'язана з процесами реміфологізації, без чого неможлива будь-яка маніпуляція, де головне – видати уявне за дійсне, штучну ілюзорну конструкцію за реальність. Крім того, міф – це специфічна форма створення і поширення інформації, і використання його можливостей для створення «образу» майбутнього має неабиякий позитивний ефект суспільної консолідації, розбудови громадянського суспільства як форми ефективного суспільного розвитку. Міф поєднує раціональне й ірраціональне знання, він є не лише характерною рисою історичної пам'яті народу, але й підставою сучасних оцінок політичного і соціального світу. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами і сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває орієнтаційних ознак.

Використання вже існуючих (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових міфів потребує їх посилення раціональними, практичними складовими. У такому разі міф стає ефективним засобом досягнення цілей. При цьому він виконує важливу соціальну функцію – створює колективну ідентичність членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

У сприйнятті й прийнятті соціально-політичного міфу як підстави суспільних/політичних/соціальних рішень і дій превалює фактор віри у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так й у негативному сенсі) перетворення.

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу.

Державотворчі процеси і їх спрямованість багато в чому залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного міфу, побудованого на об'єднавчих ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

Політичні інститути та інститути громадянського суспільства у пошуках нових смислів і практик взаємодії

Невідворотно перед суспільством постануть нові виклики, пов'язані із внутрішньополітичними процесами і зовнішньополітичними загрозами, пошуком шляхів загальнонаціональної консолідації, подолання політичного спротиву. Разом з тим, без об'єктивного погляду на суспільно-політичну дійсність, без чіткого усвідомлення образу майбутнього і визначення ефективних шляхів суспільної консолідації, які уможливають досягнення поставлених цілей, наша держава, наше суспільство і всі ми приречені на нескінченність спроб і помилок. Ту нескінченність, яку А. Камю порівняв із карою Сізіфа і відчуттям абсурду, що не покидає міфічного героя [91, с. 88–91]. В українському ж випадку ця нескінченність – це повторюваність революцій і контрреволюцій, романтичних спроб змінити життя тут і негайно, та, на жаль, кривавих розплат за політичні помилки. Саме тому лише об'єктивна оцінка сучасного суспільного стану, осмислення ціннісних основ його розвитку, сутності протиріч, можливостей і перспектив їх подолання із урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації нової стратегії розвитку та її суспільної легітимізації.

В основі суспільного розвитку суверенної і демократичної країни є внутрішня соціально-політична інтеграція, а її результатом і водночас – засобом суспільного поступу, одним із механізмів зміцнення державного суверенітету та формування сучасної політичної нації – національна консолідація.

Зрештою, революції відбуваються не на Майданах. Революції відбуваються у «головах», – у мисленні, у зміні оціночних суджень, у мотиваціях – через переоцінку цінностей, усвідомлення мети, формування нової системи цінностей, смислів і образів майбутнього.

У цьому сенсі варто розуміти, що 21 листопада 2013 року на столичний Майдан люди не прийшли «робити революцію». То був початок мирної акції з вимогою до влади переглянути рішення, що безпосередньо стосувалося вектора суспільного розвитку. Протестний рух наповнився смислами. Більша частина суспільства прагнула іншої моделі майбутнього, аніж тієї, що пропонувалася правлячим класом.

Прагнення європейської перспективи вивели на майдани десятків міст сотні тисяч громадян країни. Вже 22 листопада мітинги проти призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС відбулися у кількох обласних (Чернівці, Суми, Вінниця, Харків, Донецьк) та районних центрах України. Заходи проходили мирно, виключно з прапорами України та Євросоюзу, без політичної символіки. Громада розраховувала на комунікацію, діалог як інструменти взаємодії із владою, сподівалася бути почутою.

Мирною акція перестала бути 30 листопада, коли влада застосувала інші – силові інструменти. Усвідомлення неспроможності/небажання влади діяти в інтересах суспільства призвели до розуміння необхідності радикальної зміни самої влади разом із інструментами, які вона застосовує для «діалогу» з народом. Події зими 2013–2014 рр., які дістали назву Революції Гідності, були революцією (у сенсі стрімких, радикальних, глибоких якісних змін) смислів.

Певний парадокс полягає у тому, що протестні акції, навіть масові, допоки вони спрямовані лише на зміну (удосконалення) інструментальних складових соціально-політичного управління, можуть свідчити (якщо не про довіру, то) про віру їх (акцій) учасників і їх прихильників у спроможність влади провести ці зміни. («Податковий майдан», акції чорнобильців, воїнів-інтернаціоналістів, дітей війни, протест проти впровадження «пенсійної реформи» стосувалися, передусім, інструментальних чинників – змін окремих норм податкового законодавства, принципів соціального забезпечення тощо). Протестні акції, насправді, не містять вимог нових смислів, – лише – удосконалення існуючої управлінської системи.

Соціальні революції відбуваються, коли більша частина суспільства не сприймає пропонованої правлячим класом моделі майбутнього. Уявлення про належне, усвідомлення, з одного боку, цілей соціального розвитку, з іншого – неспроможності/небажання правлячого класу здійснити зміни існуючими засобами породжують радикальні дії, спрямовані на повалення системи. «Революція» – це боротьба зі старими смислами заради нових.

Очевидно, що розвиток громадянського суспільства в Україні передбачає не тільки і не стільки розбудову його інституційно-організаційних форм, скільки формування нових смислів, а на їх

основі – розробку і реалізацію широкого комплексу заходів, спрямованих на формування й розвиток публічної сфери і публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-смыслових орієнтацій громадян, формування громадянства як такого. Разом із тим, як уже зазначалося, частіше увага науковців, а передусім – практиків, зосереджується саме на інституційно-організаційних формах громадянського суспільства. У цьому контексті важливим і необхідним є визначення чинників, вплив яких і досі «гальмує» процес його становлення в Україні. Серед них, напевно, можна виокремити такі.

Перше. Зауважимо, що ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самопрояву особистості, колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб – близькі українству. Історія свідчить – характерною рисою української спільноти було прагнення консолідації через систематизацію і унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин. Разом із тим, «ментальна» і «суспільна» готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі усе ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Тобто, процес суспільної консолідації поки що не набув форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей і цінностей-засобів) як цілеустановок. Безумовно, традиційні цінності за своїм змістом і спрямованістю є «ближчими» до цінностей громадянського суспільства. Разом із тим, процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними (вітчизняними і зарубіжними) політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

Друге. Українське суспільство має чималий досвід функціонування «формальних» інститутів громадянського суспільства радянського (та й не лише радянського) зразка у вигляді всіляких «спілок», «добровільних товариств», «союзів» тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося й на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їхніх потенційних можливостей, відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати

на розв'язання наявних проблем. Водночас, активне використання (підкорення) державою інститутів громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з бездіяльністю інститутів громадського суспільства. Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фондів, що розпочали роботу на території незалежної України, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проектів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим, більшістю громадян ці формування сприймалися як своєрідний «зразок» громадянських інститутів нового типу і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до них, до їхньої спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

Третє. Не сприяло, на наш погляд, процесу становлення інститутів громадянського суспільства й прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприяння діяльності різних громадських формувань: молодіжних організацій, фондів, об'єднань, «ініціатив» тощо) використати можливості й авторитет «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така «взаємодія», як правило, посилювалася напередодні виборів і припинялася одночасно із завершенням чергової передвиборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології «залучення», й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала наявність/відсутність партійного «забарвлення».

У цьому контексті зауважимо – трансформація взаємодії політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства ускладнюється наявністю суперечностей, пов'язаних із поєднанням елементів адміністративно-командного та демократичного управління, низьким рівнем соціально-економічного розвитку країни, відсутністю ефективних механізмів захисту прав і свобод громадян, невизначеністю стратегічної моделі суспільно-політичного розвитку, недостатньою сформованістю демократичних цінностей як політичної еліти, так і громадян.

Усвідомлення ж значущості цих і низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інститутів мають стати підґрунтям переосмислення (у тому числі, а можливо, й – передусім, наукового переосмислення) сучасних суспільно-політичних процесів з урахуванням нової політичної реальності.

Події останнього часу довели неефективність і незграбність існуючої донині системи «взаємодії» держави і громадянського суспільства, квалітет його інститутів. Адже Майдан (як суспільно-політичне явище) і його перемогу над корумпованою владною верхівкою забезпечили не формальні «інститути», а активність самих громадян. Понад те, у критичні для країни часи боротьби з військовою агресією і проявами сепаратизму самоорганізовані громадяни добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державними програмами, досить часто – долаючи бездіяльність чиновників, була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення продуктами харчування, ліками і навіть військовим обладнанням. З'явилися й активно підтримуються нові формати засобів масової інформації й комунікації. Волонтерські «неформальні» організації громадянського суспільства переймаються долями вимушених переселенців та бійців Збройних сил України зазвичай ефективніше, аніж державні органи.

Пошук ефективних шляхів суспільних трансформацій через залучення ідей громадянського суспільства, налагодження взаємодії суспільства і держави, з одного боку, є об'єктивною потребою, з іншого – породжує чимало суперечностей, зокрема, у царині інституалізації цього процесу. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання на сучасному етапі суспільного розвитку пояснюється пильна увага науковців до проблем громадянського суспільства й використання його консолідуючого потенціалу в розвитку сучасних суспільно-політичних процесів.

61. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан [та ін.] ; за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.
62. Грамши А. Партии, государство, общество [Електронний ресурс] / А. Грамши. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gramsci04.html
63. Энкарнасьон О. Г. Миссионеры Токвиля. Пропаганда гражданского общества и поддержка демократии [Електронний

ресурс] / О. Г. Энкарнасьон. – Режим доступу: http://old.russ.ru/politics/meta/20010220_toc.html

64. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль ; [пер. с франц ; предисл. Гарольда Дж. Ласки]. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

65. Кин Дж. Демократия и гражданское общество [Текст] / Дж. Кин ; [пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

66. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 742 с.

67. Політична енциклопедія / редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 808 с.

68. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64>

69. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Ю. Шайгородський // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2010. – № 4. – С. 51–53.

70. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>

71. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

72. Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] / Ю. Шайгородський // Укр. центр політ. менеджменту. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent>

73. Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – № 6. – С. 18–28.

74. Украинцы все меньше боятся безработицы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse->

[menshe-boyatsya-bezroboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html](#)]

75. Щербатых Ю. В. Психология страха / Ю. В. Щербатых. – М. : Эксмо, 2005. – 512 с.

76. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

77. Sologub Iona Political parties' programs: What to choose when there's nothing to choose from [Електронний ресурс] / Iona Sologub. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2014/10/20/political-parties-programs-what-to-choose-when-theres-nothing-to-choose-from/>

78. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 151 с.

79. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2013). Соціологічне опитування Центру ім. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81

80. Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика / О. Вінніков // Громадянське суспільство. – 2011. – № 2 (16).

81. Гулевська-Черниш А. Податок на протез, або Як благодійники утримують державу [Електронний ресурс] / Анна Гулевська-Черниш // Українська правда. Життя. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/07/14/175090/>

82. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги [Електронний ресурс] / Ігор Кондратенко // Тиждень. – № 13. – 29 березня, 2012. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/46150>

83. Рішення конкурсної комісії Держмолодьспорту від 25 квітня 2013 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/show/1522

84. Шайгородський Ю. Роль громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності / Юрій Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Випуск 3 (71). – С. 136–152.

85. Проект Постанови Верховної Ради України «Про звільнення міністра освіти і науки України Табачника Д. В.» від

12.03.2010 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37251

86. Відкрите звернення громадськості Львівщини до Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/static/news/2010/1268758615.html>

87. Бондар А. Табачник як технологія [Електронний ресурс] / Андрій Бондар. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?tabachnik_yak_tehnologiya&objectId=1098626

88. Бушанський В. Мовні суперечності в Україні: від раннього модерну до сьогодення / В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Випуск 6 (56). – С. 433–445.

89. Шайгородський Ю. Ціннісна складова сучасної політичної міфології / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2008. – Спецвипуск. – С. 126–135.

90. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності / Ю. Шайгородський // Віче. – 2009. – № 15. – С. 35–36.

91. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю ; [пер. с фр.]. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).